

ҚАЗІРГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Тоқанова Назерке Ертісқызы

naz.tokanova@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ «Халықаралық құқық» білім беру

бағдарламасының 2 курс студенті,

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – Зукай Жанерке

Қазіргі халықаралық құқық жүйесінің басталуын 400 жыл бұрын іздеуге болатын болса, бұл жүйенің негізінде жатқан тұжырымдамалар мен тәжірибелердің дамуы мыңдаған жылдар бұрынғы ежелгі тарихи саясат пен қарым-қатынастардан бастау алады. Маңызды ұғымдар грек қала-мемлекеттері арасындағы тәжірибеден және римдік азаматтар мен римдік емес адамдар арасындағы байланыстарды реттейтін *ius gentium* рим құқығы концепциясынан туындайды. Алайда бұл қағидалар әмбебап болған жоқ. Шығыс Азияда саяси теория мемлекеттердің теңдігіне емес, егемендіктің, яғни Қытай императорының космологиялық артықшылығына негізделді [1, 132-б.].

Халықаралық құқық – мемлекеттер мен басқа да субъектілер арасындағы халықаралық қатынастарды реттеу үшін әзірленген, халықаралық құқық бойынша құқық субъектілері болып танылатын негіздер мен нормалардың жиынтығы. Субъектілер арасындағы бұл халықаралық қарым-қатынастар, халықаралық сауда қатынастары, келісім-шарттар халықаралық аумақтарды ұстанған кезден бері ерте заманнан бар.

Бірқатар заңгерлердің өкілдері Вестфалия бейбітшілігінен бері халықаралық құқықтың бар екенін мойындайды, соның нәтижесінде 1648 жылы бірнеше еуропа елдері арасындағы Отыз жылдық соғыста аяқталып, қазіргі ұлт үшін тарихи кезең болды [2, 46-б.]. Дегенмен, ежелден халықтар арасында сыртқы байланыстар болған. Содан бері халықаралық құқық ғасырлар бойы көптеген өзгерістерге ұшырады, әртүрлі тарихи оқиғалар біз өмір сүріп жатқан әлемге нұқсан келтіріп, өзгертті және оның дәстүрлі теориялары бұдан былай қазіргі заманға толық қолданыла алмайды. Осылайша, қазіргі халықаралық құқық, аты айтып тұрғандай, осы саланың қазіргі жағдайын білдіреді.

Классикалық халықаралық құқық пен қазіргі халықаралық құқық арасындағы ауысу бірден болған жоқ және ол доктринаның кейбір бөліктерінде әлі де қолданылады. Ғасырлар бойына модернизацияға байланысты жаппай халықаралық алмасуын, демек, ең қарапайым мәмілелер, қозғалыстар мен тауарлардың жаһандық алмасуын байқау қажеттілігі артты. Дүниежүзілік соғыстардан басқа, халықаралық қатынастарды реттейтін ережелердің қажеттілігін көрсетті. Қазіргі замандағы маңызды кезең 1789 жылғы Француз революциясынан басталады, ол сонымен бірге доктринаның өкілдік бөлігіне сәйкес қазіргі халықаралық құқық дәуірінің бастамасы болды [3, 145-б.] Американдық сияқты өндірістік, ғылыми және басқа да әлеуметтік революциялар да жаңа халықаралық тенденцияның негізгі элементтері.

Осылайша, қазіргі заманғы халықаралық құқық қоғамда барған сайын қажет болды оның мәні Ұлттар Лигасының, содан кейін дүние жүзіндегі халықтарды бақылау және оларға көмектесу мақсатында құрылған ұйым - Біріккен Ұлттар Ұйымы. Ол азаматтық ұғымды қалыптастырады және оның негіздерін халықаралық құқықпен, мақсаттарға қол жеткізумен және халықаралық қоғамдар арасындағы ортақ құндылықтарды қорғаумен және нақты мемлекет арасындағы консенсуспен қамтамасыз етілетін құқықтық қауіпсіздік қажеттілігі ретінде сипаттауға болады. Әрбір халықтың ерік-жігері, халықаралық құқықтың императивтік сипаты мемлекеттердің ерік-жігерінен бірігіп немесе бөлек туындайтынын

түсіну және осыдан мемлекет идеясына негіз болатын егемендік ұғымы туындайды. Егемендік – абсолютті және мәңгілік билік.

Теориялық тұрғыдан алғанда, егемендік мемлекеттің қолындағы мәңгілік және абсолютті билік, оның еркін құрметтеуі керек. Бұл ұғымды бірнеше ғалымдар жиі талқылайды, Бодиннің пікірінше, егемендік – абсолютті және тұрақты билік. Ол мемлекетке қажетті табиғи және Құдайдың заңдарын басқа ешқандай адами күштерге бағынбайды. Ж.Ж. Руссо, керісінше, егемендік те мемлекеттің маңызды билігі деген пікірді қолдағанымен, монархты емес, жоғарғы халықты санады [4, 98-б.]

Екеуі де егемендікке абсолютті, бөлінбейтін, мәңгілік және салыстырмалы түрде қарауға болмайтын нәрсені жатқызды.

Индоктринаторлардың неғұрлым прогрессивті көзқарасы бойынша, егемендік тарихи түрде өзгере алатын және басқаларды теңестіруге және ажыратуға қызмет ететін қасиеттер жиынтығы болар еді. Бұл ерік-жігердің біліктілігі. Егер барлық мемлекеттер бірдей егемендікке ие болса, халықаралық жария құқық өркендемес еді. Кейбір мемлекеттердің оларды басқалардан ерекшелейтін қасиеттері бар. Осылайша, барлық ерік-жігер бірдей салмақты көтермейді, кейбір мемлекеттерде олардың еріктері ұқсас жағдайларда басым болатын прерогативтер бар. Яғни, егемендік ұғымы саяси және экономикалық билікке тікелей қатысты болады.

Дүниежүзілік соғыстар мен жасалған зұлымдықтардан бері адам құқықтарының қажеттілігі артып, мемлекеттердің билігіне қатысты адам құқықтарының өскенін байқай бастадық. Негізінен Екінші дүниежүзілік соғыстан және БҰҰ құрылғаннан кейін халықаралық құқық әлі де мемлекеттің егемендігіне негізделгенімен, адам құқықтарымен көбірек айналысатынын атап өткен жөн [5, 94-б.]

Халықаралық құқық тек тәуелсіз егеменді мемлекеттер - халықаралық жүйенің бірден-бір мағыналы қатысушылары деген түсінікке негізделген әлемдік жүйені құруды және кейіннен өзгертуді көрсетеді. Халықаралық құқықтың негізгі құрылымы еуропалық Қайта өрлеу дәуірінде анықталды, дегенмен оның шығу тегі тарихта жатыр және оны ежелгі Таяу Шығыстағы халықтар арасындағы ынтымақтастық келісімдерден бастауға болады. Бұл келісімдердің ең ертесі Лагаш пен Умма билеушілері арасында шамамен б.з.б. 2100 жылы жасалған келісім болды және Мысыр перғауны Рамсес II мен Хеттердің патшасы Хаттусилис III арасындағы келісім б.з.б. 1258 ж. Кейіннен Таяу Шығыстағы әртүрлі империялар бірқатар пактілерге қол қойды [6, 156-б.] Ежелгі Израильдің, Үндістан түбегі мен Қытайдың ұзақ және бай мәдени дәстүрлері де халықаралық құқықтың дамуында маңызды рөл атқарды. Сонымен қатар, ежелгі грек саяси философиясымен ұсынылған басқарудың негізгі ұғымдары, саяси қатынастар және тәуелсіз бірліктердің өзара әрекеті, грек қала-мемлекеттері арасындағы қарым-қатынастар халықаралық құқық жүйесінің эволюциясының маңызды көздеріне айналды.

Қазіргі кездегі халықаралық-құқықтық тәртіптің негізін құрайтын көптеген ұғымдар Рим дәуірінде жасалған. Мысалы, *jus gentium* шетелдіктердің мәртебесін және шетелдіктер мен рим азаматтарының арасындағы қарым-қатынасты реттеу үшін римдіктер ойлап тапқан. Өздері қабылдаған гректердің табиғи құқық концепциясына сәйкес римдіктер *jus gentium*-ты жалпыға бірдей қолдануға жарамды деп есептеді.

V ғасырда Батыс Рим империясы ыдырағаннан кейін. Еуропа 500 жылға жуық жиі соғыстардан зардап шекті. Ақырында ұлттық мемлекеттер тобы пайда болды және мемлекетаралық қатынастарды реттейтін бірқатар ұлттан жоғары ережелер жиынтығы әзірленді, соның ішінде канондық құқық, коммерциялық құқық және теңіз құқығының әртүрлі кодекстері, мысалы, XII ғасырдағы «Ширик» кітаптары. Францияның батыс жағалауындағы аралдың атымен аталған Олерон және 1361 жылға дейін Ганзалық лиганың орны болған Висби заңдары. XV ғасырда ыдыраған Византия империясынан Еуропаға грек ғалымдарының келуі және баспа станогының енгізілуі ғылыми, гуманистік және

индивидуалистік ойлардың дамуына түрткі болды, ал еуропалық зерттеушілердің мұхитпен кеме қатынасын кеңейтуі Еуропа нормаларын бүкіл әлемге таратты [7, 201-б.] Дүниежүзілік және Батыс Еуропаның интеллектуалдық және географиялық көкжиегін кеңейтті. Кейінен артып келе жатқан байлығы мен амбициясы бар Еуропа мемлекеттерінің кейіннен бірігуі сауданың ұлғаюымен бірге олардың қарым-қатынасын реттейтін ережелер жиынтығын орнатуды талап етті. 16 ғасырда егемендік концепциясы король тұлғасына билікті қамтамасыз ету үшін негіз болды, содан кейін ұжымдық егемендік принципіне айналды, өйткені патшалардың құдайлық құқығы конституциялық түрде парламенттік немесе өкілді басқару нысандарына жол берді. Егемендік бәсекелес ұлттық мемлекеттер жүйесіндегі тәуелсіздікке сілтеме жасай отырып, сыртқы мағынаға да ие болды.

Гроцийдің соңынан ерген ғалымдарды екі мектепке бөлуге болады: натуралистер және позитивистер. Бірінші лагерьге табиғи құқықтың үстемдігіне мән берген неміс заңгері Самуэль фон Пуфендорф кірді. Керісінше, Англиядағы Ричард Зуш және Нидерландыдағы Корнелис ван Бинкершук сияқты позитивістік жазушылар библиялық дереккөздерден, грек ілімінен немесе Рим құқығынан алынған тұжырымдамалардан гөрі қазіргі заманғы мемлекеттердің нақты тәжірибесіне баса назар аударды. Бұл жаңа құжаттар сондай-ақ соғыс құқығынан гөрі бейбітшілік құқығы мен мемлекетаралық қатынастарды жүргізуге көбірек көңіл бөлді, өйткені халықаралық құқықтың назары салалардағы барған сайын күрделене түсетін мемлекетаралық қатынастарды шешу үшін күш қолдануды негіздеу үшін қажетті шарттардан ауысты. Позитивістік мектеп жаңа ғылыми әдісті қолданды және осы жағынан философияға эмпирикалық және индуктивті көзқарасқа сәйкес келді, ол сол кезде Еуропада мойындалды. Позитивизмнің де, табиғи құқықтың да элементтері неміс философы Кристиан Вольф пен швейцариялық заңгер Эмерих де Ваттельдің еңбектерінде кездеседі, олардың екеуі де әр мектептің шектен шығуын болдырмайтын көзқарасты дамытуға тырысты [8, 54-б.]. XVIII ғасырда натуралистік мектеп бірте-бірте позитивістік дәстүрдің ықпалында болды, сонымен бірге америка және француз революцияларында көрнекті рөл атқарған табиғи құқықтар концепциясы халықаралық саясаттың маңызды элементіне айналды. Алайда халықаралық құқықта табиғи құқықтар түсінігі XX ғасырға дейін шамалы ғана мәнге ие болды.

Позитивизмнің ықпалы экспансионистік және индустриалды XIX ғасырда шарықтады, бұл кезде мемлекеттік егемендік түсінігі ерекше ішкі юрисдикция және басқа мемлекеттердің ісіне араласпау идеяларымен - еуропа империя державалары бүкіл әлемде таратқан идеялармен нығайды.

Қарулы күш қолдануға тыйым салу немесе оны қолданамын деп қорқыту, дауларды тек бейбіт жолмен шешу міндеттілігі, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау сияқты іргелі принциптерді сақтай отырып, оның кейбір салалары мен нормаларын жетілдіру жолын ұстанатын болады, халықтардың өздерінің саяси және әлеуметтік құрылымын анықтау құқығы, басқа мемлекеттердің ішкі істеріне араласпау. Бұл ретте ережелерді тәжірибеде тиімдірек қолдануға ықпал ететін шараларды әзірлеуге басты назар аудару қажет.

Халықаралық құқық дамуының екі бағыты бар.

1. Ғылым мен техникадағы прогрестің әсерінен адам қызметінің жаңа бағыттары дамуы және басқа да объективті факторлар, халықаралық құқықтың барлық дерлік салаларында – теңізден ғарышқа дейін жаңа нормалардың құрылуы. Жаһандануға байланысты нормаларды құрудың қазірдің өзінде басталған процесі жоғары дамыған мемлекеттердің тар тобының ғана емес, барлық халықтардың мүдделеріне қызмет ететіндей жеделдетіледі.

2. Бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтаудың нормаларын, ең бастысы тетіктерін жетілдіру. Қазір мемлекеттердің қарулы күш қолдануы тек өзін-өзі қорғау үшін ғана заңды. Бірақ қазір жаңа қауіптер пайда болуда, оның біріншісі – терроризм. Кім, қай жерде және қандай мақсатта террористік әрекет жасағанына қарамастан, терроризмнің бейбітшілікке

кәтер төндіретінін және ең ауыр халықаралық қылмыс екенін халықаралық қауымдастық қазірдің өзінде мойындады. БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі жанынан құрылған Терроризмге қарсы комитет халықаралық лаңкестікпен күресті ұйымдастырып, күш-жігерін арттыруда. Бірақ бұл салада әлі де көптеген мәселелерді шешу қажет, соның ішінде қандай лаңкестік әрекет өзін-өзі қорғау құқығын береді, бұл жағдайда кімге қарсы әскери іс-қимылдар жасалуы мүмкін және т.б [9, 101-б.]. Сондықтан қазіргі халықаралық құқық егемендік мәңгілік және абсолютті емес. Мемлекеттің, халықаралық қоғамдастықтың тәуелсіздігінің белгісі – өз ережелерін құру мүмкіндігінің, өз аймағында мемлекеттік функцияларды орындау құқығының белгісі ретінде қарастырылады [9, 87-б.]. Дегенмен, заманауи егемендік идеясы шексіз емес, ол халықаралық аренада адам құқықтарына ерекше назар аудара отырып, адам құқықтарын құрметтеуге тиіс. Бүгінде мемлекеттердің егемендік жолында адам құқығын аяққа таптап отырғаны айтылады. Қазіргі уақытта халықаралық салада жеке тұлғаларды құқық субъектісі ретінде тану мүмкіндігі талқыланып жүр [10, 97-б.]

Халықаралық құқықтың негіздері мемлекеттердің оларды құрметтеп, бағынатын мотивтерін түсіндіру үшін қажет. Сонымен қатар, тиісті негіздемесіз халықаралық құқық өзінің негізгі функцияларын орындай алмайды, оның мақсаты халықаралық шындықты бақылау және бүкіл әлемдегі халықтар мен державалар арасында идеалды және тиімді халықаралық кезеңді құру [11, 58-б.] Сонымен қатар, қазіргі халықаралық құқық жеке адамдардың құқықтарын мемлекеттің еркі есебінен қорғаумен айналысады.

Заң ғылымының негізгі міндеті құқыққа сену болатын қазіргі әлемде қазіргі заманғы халықаралық құқықтың қалыптасуы мен дамуының пәні өзекті болып отыр. Бұл барлық мемлекеттердің халықаралық құқық нормаларын ешбір ерекшеліксіз тиісті түрде сақтаған кезде ғана болады. Әлемдегі халықаралық қауіпсіздік пен тұрақтылық осыған байланысты.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Nussbaum, A Concise History of the Law of Nations, revised edition, New York, 1954.
2. Анисимов И.О., Комендантов С.В. История международного права. – М.: Проспект, 2021.
3. Буткевич О.В. У истоков международного права. СПб.: Юридический центр-Пресс, 2008.
4. Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. История международного права. – М.: Международные отношения, 1990.
5. Шо Малколм Н. Халықаралық құқық. 1-кітап. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 584 бет.
6. Международное право. Общая часть: Учебник / Отв. ред. Р.М. Валеев, Г.И. Курдюков. – М.: Статут, 2011.
7. Сарсембаев М.А., Сарсембаев К.М. Международное право (общая и особенная части: учебник) - Алматы, 2009.
8. Ренц И.Г. Факты и доказательства в международных спорах: между истиной и справедливостью. - М.: Статут, 2018.
9. Каламкарян Р.А. Философия международного права. – М.: Наука, 2006.
10. Толстых В.В. Курс международного права: учебник. – М.: Проспект, 2022.
11. Бекашев К.А. Международное право. – М.: Проспект, 2018.